

Primitiv eller civiliserad

Vilken kapitalism har Ryssland?

Efter kommandoekonomin skulle kapitalism införas. Men de ryska politikerna berättade aldrig vilken kapitalism de ville ha. Kan Rysslands primitiva kapitalism nu civiliseras?

| av Björn Badersten

SNART ETT DECENNIUM efter introduktionen av radikala marknadsekonomiska reformer i början av januari 1992 är osäkerheten fortfarande stor vad gäller det ryska systemskiftets riktning och innehåll. Den politiska turbulensen kring transformationsprocessen har varit betydande och de ekonomiska reformprogrammen har avlöst varandra i en aldrig sinande takt. Reformerna har emellertid endast haft begränsad framgång och den något naiva optimism som präglade dåvarande premiärminister Jegor Gajdars inledande ”chockterapi”, och som tydligt återspeglats i den internationella debatten kring den ekonomiska transitionen i Öst- och Centraleuropa, har efterhand ersatts av en mer balanserad bedömning av den ryska ekonomins omvandlingspotential.

Idag är det ryska samhället starkt präglat av dessa år av delvis genomgripande reformer, vars långtgående effekter nu blivit mycket påtagliga. Det kanske tydligaste resultatet härvidlag har varit reformernas dramatiska fördelningsutfall, dels regionalt – mellan olika regioner i Ryssland och mellan centrum och periferi – dels mellan olika skikt av den ryska befolkningen. Den omfattande reallönesänkning som följt i spåret av hög inflation har, i kombination med krympande BNP och uteblivna löner, slagit mycket hårt mot de mest utsatta delarna av befolkningen, och allt fler människor lever idag under fattigdomsstrecket. Ett privilegierat fåtal har skott sig på flertalets bekostnad. I ett regionalt perspektiv framstår dessa fördelningseffekter än tydligare. Skillnaden i inkomst per capita mellan den Ryska Federationens rikaste och fattigaste områden har ökat kraftigt under reformåren och en del regioner har lämnats i uppenbar misär. Huvuddelen av den ekonomiska aktiviteten är därtill koncentrerad till ett fåtal stora städer, med ”boom-town” Moskva svarandes för uppemot 75–80 procent av den samlade finansiella aktiviteten i landet.

MOT BAKGRUND AV DENNA mörka bild av det ekonomiska läget i Ryssland framstår frånvaron av omfattande sociala protester som ganska märklig, kanske rent av som uppseendeväckande. Den vanligaste förklaring till detta fenomen tar sin utgångspunkt i den ryska folksjälen och refererar till den omvittnade ryska uthålligheten. En sådan ansats ter sig dock alltför enkel och för oss inte särskilt långt i analysen av den realekonomiska verkligheten i dagens ryska samhälle.

Ett första steg i riktning mot en något djupare förståelse för Rysslands omvandlingsproblem är att beskriva den ryska ekonomin i termer av ett multipelt ekonomiskt system, bestående av flera parallellt verkande ekonomier, var för sig distinkta, men samtidigt överlappande.

För det första har vi *den oreglerade urbana ”laissez-faire” ekonomin*, eller basarekonomin, som blev det omedelbara resultatet av premiärminister Gajdars radikala liberaliseringsprogram. Denna del av den ryska ekonomin expanderade mycket kraftigt under systemskiftets första år, inte minst sedan liberaliseringsprocessen fått nytt bränsle genom den snabba privatiseringen av statlig egendom, och svarar idag för en betydande del av de monetära marknadsekonomiska transaktioner som företas i det ryska samhället. Idag har man delvis kommit över de första årens kaos och tendenser till ekonomisk anarki, men ”laissez-faire” ekonomin karaktäriseras fortfarande av mycket kortsiktig ekonomisk aktivitet och av en ofta perverterad fördelning av egendom och välfärd. I grunden är detta ett ekonomiskt system där ”might is right” och ”cash is king”.

För det andra finner vi i dagens Ryssland tydliga inslag av ett slags *statskapitalism*, där statliga aktörer och marknadskrafter på olika sätt smälts samman i ett starkt politiserat och korrupt ekonomiskt system. Åtskillna-

den mellan staten eller det offentliga och marknaden har här i princip upplösts och den politiska elitens privata egendom och privata aktiviteter är intimt sammanblandade med statsförvaltningens resurser och med olika administrativa beslut. Ett tydligt exempel härvidlag är Moskvas borgmästare Jurij Luzjkovs privata "joint-venture" i snabbmatsbranschen med den lokala stadsadministrationen. Andra exempel är den omfattande handel med olika typer av exportlicenser och licenser för utvinning av naturresurser som ständigt pågår inom ramen för den ryska ekonomin och, inte minst, den ryska regeringens uppmärksammade hantering av medel från internationella lån- och biståndsgivare.

Nära besläktad med det statskapitalistiska systemet är den gamla kommandoekonomins resursfördelningsstrukturer, av vilka förvånansvärt många fortfarande är intakta och fungerar på sedvanligt sätt. Den avgörande skillnaden gentemot statskapitalismen är planekonomins lägre grad av monetarisering. Och trots att det ryska privatiseringsprogrammet varit förhållandevis framgångsrikt, om man ser till andelen företag som idag är i "privat" ägo, påverkar planekonomin fortfarande många ryska medborgares dagliga liv. Vi ska därtill komma ihåg att det bakom fasaden på de nyligen "privatiserade" företagen inte sällan döljer sig en intim relation mellan företagsledare och politiska administratörer.

Slutligen, men kanske mest påtagligt, finner vi i dagens Ryssland också en mycket vidsträckt bytesekonomi. Denna ekonomi har varit ett troget inslag genom hela den ryska historien, manifesterades särskilt tydligt inom ramen för det realsocialistiska systemet och genomsyrar ännu idag helt det ryska samhället. I princip omfattas varje enskild person i Ryssland av denna byteshandel, som sträcker sig alltifrån utbytet av mycket sofistikerade industriprodukter på företagsnivå till utbytet av enklare dagligvaror mellan vanliga medborgare.

Vad som särskilt karakteriserar detta utbredda ekonomiska system är en synnerligen låg grad av monetarisering, och det är förmodligen i bytesekonomin vi bör söka förklaringen till varför den ryska befolkningen stått ut med systemskiftets realekonomiska effekter. När stora och omvälvande samhällsomvandlingar på ett drastiskt sätt förändrar förutsättningarna för människor att bedriva ekonomisk verksamhet, tenderar de att återgå till det kanske mest traditionella sättet att företa ekonomiska transaktioner: byteshandel.

Vad som särskilt
karakteriserar detta
utbredda ekonomiska
system är en synnerligen
låg grad av
monetarisering.

TROTS SPECIFIKA DRAG, skilda drivkrafter och en delvis särskiljande logik, delar dessa parallella ekonomiska system ett fundamentalt drag, nämligen vad vi skulle kunna kalla för en *personalisering av ekonomiskt utbyte*. Huvuddelen av de transaktioner som genomförs inom ramen för den multipla ekonomin är baserade på en personlig relation mellan involverade aktörer. Ofta är relationerna stabila över lång tid och tenderar att överleva även när yttre omständigheter förändras. Intressant nog påminner detta personaliserade drag om vad man ofta stöter på i ekonomiska system i primitiva samhällen. I avsaknad av en fungerande statsmakt som kan stå som garant för att ekonomiska avtal efterlevs, får personliga relationer jämte ömsesidiga beroenden och intresseband svara för att stabiliteten i den primitiva ekonomin upprätthålls. På ett fundamentalt plan handlar det här om att hantera osäkerhet, eller mer korrekt, ett informationsproblem. När information är ofullständig eller asymmetriskt fördelad saknar parterna i en utbytesrelation ofta relevant kunskap om varandras intentioner, exempelvis huruvida motparten har för avsikt att agera i enlighet med ingångna överenskommelser. Och i frånvaro av en rättsstat som kan kompensera för denna osäkerhet utgör personalisering en naturlig respons.

Vad studier av primitiva samhällen lär oss är att relativt avancerade, effektiva och stabila institutionella arrangemang, som genom att reducera osäkerhet underlättar ekonomiskt utbyte, faktiskt kan uppstå spontant när en formell auktoritet saknas. Den intressanta frågan som följer är om sådana informella institutioner kan uppstå även i moderna, komplexa och mer anonyma samhällen. Normalt sett är detta inte nödvändigt till följd av förekomsten av en statsmakt. Men vad händer då statsmakten av någon anledning är starkt försvagad eller befinner sig i fundamental omvandling? Vad händer om statsmakten har kollapsat?

Analytiskt skulle vi kunna göra en distinktion mellan tre former av vad vi kan kalla informella kontrakts-sanktionierande institutioner som, i avsaknad av en fungerande statsmakt, på olika sätt personaliserar ekonomiskt utbyte, ökar förutsägbarheten i en kontraktsrelation och därigenom reducerar osäkerhet. För det första har vi vad vi skulle kunna kalla en *explicit personalisering av ekonomiskt utbyte*, där handelsutbytet antingen sker omedelbart, öga mot öga, eller genom användandet av personliga relationer i utbytet, såsom familj, släktingar, vänner eller kollegor. Den enklaste for-

men i detta avseende är att falla tillbaka i en primitiv byteshandel. Eftersom varor byts simultant och omedelbart från person till person, och tidshorizonten för transaktionen således är mycket kort, behövs ingen komplex institutionell struktur. Ett liknande utbyte kan ske med hjälp av någon form av utbytesmedium, som pengar eller någon annan vara, exempelvis cigaretter.

För det andra har vi vad som skulle kunna kallas för en implicit personalisering av ekonomiskt utbyte. Nyckeln ligger här i att på olika sätt länka samman tidigare ekonomiska transaktioner med framtida, exempelvis genom någon form av ryktesmekanism. Ett intressant historiskt exempel härvidlag är den sk Law Merchant, som under medeltiden växte fram kring handelscentren i Champagne och som påtagligt underlättade det expanderande internationella handelsutbytet, trots att det inte fanns någon etablerad domstol med jurisdiktion att genomdriva kontrakt när en köpman väl lämnat marknadsplatsen. Law Merchant fungerade likt en semioffentlig institution som förmedlade viktig information beträffande de olika köpmännens bakgrund och tidigare agerande i kommersiella relationer. Om en köpman lurades blev han direkt utslängd från marknaden och kunde inte delta i handeln igen; ryktet spred sig som en löpeld över marknadsplatsen. Och eftersom möjligheten att delta i handeln i Champagne var förenad med stora ekonomiska fördelar fungerade systemet relativt effektivt.

En tredje och kvalitativ annorlunda respons på informationsproblemet är framväxten av en *territoriellt definerad tvångsmakt utanför statsmaktens kontroll*. Genom att med våld etablera kontroll över ett visst territorium kan en sådan "stationär bandit" vara ganska effektiv i att upprätthålla och sanktionera avtal och kontrakt, även om den är våldsam och agerar utifrån en perverterad rättvisuppfattning. Normalt tänker vi i sammanhanget på olika former av maffiagrupperingar.

OM VI ÅTERVÄNDER TILL DEN ryska miljön finner vi intressant nog exempel på samtliga dessa former av institutionella arrangemang. Detta är i och för sig inget oväntat och inte heller särskilt märkligt; det är en högst naturlig respons i en situation präglad av stor osäkerhet. Det är heller inget nytt fenomen i rysk historia. Det är föga kontroversiellt att påstå att den ryska ekonomin i alla tider präglats av en relativt hög grad av personalisering. Särskilt påtagligt blev detta under den socialistiska perioden, då den informella bytesekonomin tog sig alltmer avancerade uttryck och kraftigt expanderade vid sidan om den formella kommandoekonomin. I praktiken var det den informella ekonomin som höll det officiella systemet flytande. För att möta den osäkerhet som när-

mast låg inbyggd i planekonomins funktionssätt – kronisk bristekonomi, uteblivna leveranser och kvalitetsproblem – byttes varor på alla nivåer i det ekonomiska systemet. Som en följd härav blev det viktigt att bygga upp långsiktiga relationer med representanter för myndigheter, organisationer och olika produktionsenheter för att säkerställa leveranser och för att koordinera ekonomiska aktiviteter.

Bakom kommandoekonomins fasad växte det således fram ett mycket komplext nätverk av ömsesidiga personliga beroendeförhållanden, på ryska ofta benämnt blat. Och inte oväntat gav denna form av personalisering utrymme för diverse illegala aktiviteter. Gåvor, mutor, utpressning, klientilism och nepotism blev snart systematiska inslag i ekonomin. Att ge gåvor eller att muta tjänstemän sågs som ett naturligt sätt att investera i en långsiktig relation och var således en viktig metod för att reducera osäkerheten i det officiella planekonomiska systemet. Inte sällan förekom också uppenbart illegal aktivitet, såsom direkt stöld från de statliga företagen.

Ännu idag baseras en stor del av vardagslivets ekonomiska utbyten i Ryssland på byteshandel, antingen på basis av långsiktiga personliga relationer eller på omedelbara utbyten av varor. Särskilt i den storskaliga utbytesverksamhet som sker mellan olika industriföretag är den explicita personaliseringen tydlig. Vanligtvis baseras utbytet här på personliga vänskapsband som från början ofta haft en politisk karaktär och som formats redan under sovjetperioden. En betydande andel av den ryska statskapitalismen kännetecknas av just denna typ av relationer, där den ekonomiska och politiska eliten knyts samman i ett intrikat nätverk av personliga bindningar. Vi kan idag också notera förekomsten av omfattande handelsnätverk som sträcker sig över stora delar av den ryska kontinenten och som huvudsakligen baseras sig på släktband eller på etnisk tillhörighet. Härigenom blir även informell långväga handel möjlig i den turbulenta ryska miljön.

IDE FALL PERSONLIGA RELATIONER inte är tillräckliga för att upprätthålla överenskommelser och för att genomdriva kontrakt – såsom i den förhållandevis operosonliga urbana "laissez-faire" ekonomin – bedrivs det ekonomiska utbytet vanligtvis genom snabba sk "spotmarket"-transaktioner, antingen genom traditionell byteshandel eller genom utnyttjandet av någon form av pengar. Under de första kaotiska åren av vild kapitalism användes alla typer av "pengar" – cigaretter, sprit och metaller – men efter att de marknadsekonomiska reformerna fått fotfäste ökade monetariseringen av den ryska ekonomin. Till följd av hög inflation och en inledningsvis osäker rubelsituation företogs transaktioner främst i utländsk valuta, företrädesvis i amerikanska dollar och i tyska mark. Men efter att rubeln stabiliserats något återfick den en del av sitt värde som generellt utbytesmedium.

Ett intressant undantag från den explicita personaliseringen utgör etableringen av en tekniskt mycket avancerad finansiell sektor, främst i städer som Moskva och S:t Petersburg. De sofistikerade transaktioner som företas i denna expanderande enklav av ekonomin är mycket opersonliga till sin karaktär och kan mycket väl jämföras med motsvarande verksamhet i utvecklade marknadsekonomier.

Inom ramen för den mångfacetterade ryska ekonomin finner vi också exempel på vad vi kallat implicit personalisering av ekonomiskt utbyte. Genom olika former av självbindande kontrakt, handelssammanslutningar och ryktesmekanismer kan de ekonomiska aktörerna i dagens Ryssland hantera en del av den osäkerhet som frånvaron av fullt fungerande statsmakt medfört. Många av de stora industriföretagen i Ryssland har fortfarande en monopolställning på marknaden i sina

respektive segment och blott storleken på deras ekonomiska inflytande gör att leverantörer och kunder uppfyller sina åtaganden. Monopolföretagens möjligheter att avstyra fortsatta affärer utgör ett direkt hot mot dessa intressenters existens och kontrakten blir därför i det närmaste självuppfyllande. Flera av de stora företagen, som exempelvis Menatepgruppen, är dessutom i själva verket konglomerat, som kontrollerar banker, handelshus, återförsäljarfunktioner, fabriker etc. Ett företag som bryter ett avtal med ett sådant konglomerat kan vara säker på att det inte kommer att kunna göra affärer med något av konglomeratets företag i framtiden. Och eftersom det är mycket lukrativt att göra affärer med dessa enorma företag eller företagsgrupper, tenderar avtal även här att vara självgenomdrivna.

Intressant nog finner vi också olika former av ryktesmekanismer verkande, som förser den ryska ekonomin med en viss implicit kontraktssäkerhet. Många kommersiella företag organiserar sig i informella grupper, i vilka varje deltagare har bestämda operativa uppgifter och är ansvarig för att lösa ett visst problem. Varje affärssuppgörelse sker separat och kräver vanligtvis en specifik blandning av människor med olika kompetens för att kunna genomföras. Detta skapar ett slags virtuellt företag för var enskild affär. Varje medlem i den informella gruppen är dessutom normalt involverad i flera sådana affärer och är följaktligen helt beroende av de andra gruppmedlemmarna för att affärerna ska gå i lås. Av lätt insedda skäl blir de olika medlemmarnas rykte centralt. Om någon i gruppen bryter ett avtal eller lurats utsluts denne ur gruppen och avstängs från fortsatta affärer; i en del fall för det med sig betydligt värre sanktioner. Men eftersom medlemskapet i sådana informella affärsgrupper är mycket lönsamt och det normalt sett kostar en del att bli medlem, är genomdrivandet av kontrakt inget större problem.

Ett annat exempel på självbindande institutioner i dagens Ryssland är förekomsten av bilaterala depositioner eller gisslan i handelsutbyte, där man genom penningtransaktioner eller andra åtaganden för in en viss säkerhet i ekonomiska relationer. Etablerandet av McDonalds i Moskva under sent 80-tal är därtill ett intressant exempel på närmast total vertikal integration. I princip samtliga delar av verksamheten fördes här in under företagets egen organisatoriska ram – från spannmåls- och köttproduktion till vattenreningsverk i restaurangen – för att på så sätt minimera behovet av att sluta externa kontrakt på en osäker marknad och därmed behovet av information. Ett vanligt sätt att reducera informationsproblemet är också att använda sig av välkända företags varumärken för att, så att säga, köpa en del av deras rykte, exempelvis genom att agera som licensierad återförsäljare.

Under det senaste decenniet har våldsanvändningen utanför statens kontroll tilltagit markant i Ryssland. Utpressning och andra typer av godtycklig kriminell verksamhet är idag normala inslag i samhällsbilden, men har under senare år utvecklats på ett alltmer organiserat sätt. Kriminella element insåg ganska snart att det var betydligt lönsammare att slå sig ner på ett begränsat område och bedriva "ordinär" ekonomisk affärsverksamhet än att på måfå pressa pengar från andra engagerade i handel. Idag finner vi kriminella element involverade i en lång rad av verksamheter, från ren handel, underhållningsindustri och råvaruutvinning till konstruktions-, bank- och finanssektorn.

Det råa våld som karaktäriserade de första åren av ekonomiska reformer har efterhand minskat, men knappast försvunnit. Istället har våldet antagit mer subtila former och bedrivs nu i termer av "säkerhetsfrämjande" verksamhet med hjälp av "säkerhetspersonal". Deras huvudsakliga uppgift är att genomdriva bilaterala avtal och att skydda sin uppdragsgivare från utpressning från andra kriminella grupper. Problemet är emellertid att i en värld där en konkurrent inom ett visst verksamhetsområde har förmåga och vilja att utnyttja sin tvångsmakt, tvingas andra konkurrenter att bygga upp motsvarande våldskapacitet för att överleva. I det avseendet skulle man kunna tala om den ryska marknadsökonomi som inlåst i ett ekonomiskt säkerhetsdilemma. Som en följd härav har de flesta banker, försäkringsbolag och en majoritet av de större företagen i dagens Ryssland byggt upp betydande säkerhetsavdelningar.

Parallellt med tillväxten av företagsinterna säkerhetsavdelningar har det etablerats ett ökande antal fristående enheter som helt specialiserat sig på säkerhetsfrågor. Dessa nya företag liknar traditionella indrivningsföretag men opererar i betydligt större skala. Formatet på dessa företag gör emellertid att en organisation som utnyttjar säkerhetsföretagets tjänster helt enkelt riskerar att beslagtas av sin uppdragstagare och tvingas in under säkerhetsföretagets kontroll. Beskyddaren blir därmed klientens herre. I själva verket präglas vissa delar av den ryska ekonomin av ett slags feudala relationer, där olika "feodalherrar" beskattar sina "undersåtar". Förhållandet kan förefalla paradoxalt, men det är fullt rationellt för feodalherren att skydda sina undersåtar från andra feodalherrar för att på så sätt säkra ett maximalt skatteuttag.

Tillståndet i dagens ryssland kan i flera avseenden betecknas som närmast anarkiskt, där delar av staten helt kollapsat och där olika organisationer etablerat våldsm monopol inom väldefinierade territorium och upprättat ett slags primitiva stater. Genom att utnyttja det maktvakuum som statsmakten inte förmått fylla har man skapat en egen privat "offentlig" ordning och bedriver

inom ramen för denna ordning mycket lukrativ "affärsverksamhet". Det ryska systemet av stationära banditer, eller maffiastyre, har emellertid vissa särskiljande drag i det att arvet från den kommunistiska tiden fortfarande är påtagligt. Det finns en klar koppling mellan dessa privata maktsfärer och den offentliga statsapparaten, vilket markerar ett annat tydligt drag i det ryska statskapitalistiska systemet. Mutor och korruption utgör naturliga inslag i verksamheten och statliga tjänstemän och byråkrater utnyttjar sin ställning och sina kontakter med kriminella grupper för att berika sig själva.

DE SLUTSATSER VI KAN DRA AV DET föregående är inte särskilt uppmuntrande, men inte heller odelat negativa. Det är intressant att notera hur relativt avancerade och effektiva informationsrelaterade institutioner för övervakning av avtal och kontrakt kan uppstå spontant i tider av ekonomisk osäkerhet och fundamental förändring, och hur dessa institutioner samtidigt tenderar att vara bestående, ibland över mycket lång tid. De olika sätten att möta statens partiella kollaps förser den ryska ekonomin med en viss grad av stabilitet och förutsägbarhet och bidrar därmed till att hålla landets ekonomi flytande. Personaliseringen av det ekonomiska utbytet och den omfattande byteshandeln har gjort att vanliga människor hittills kunnat stå ut med systemskiftes sociala påfrestningar.

Det stora och allvarliga problemet ligger i den asymmetriska resurs- och inkomstfördelning och den perverterade rättsuppfattning som följer av den ökade kriminaliteten, och som utgör den starkt negativa sidan av den ryska ekonomins "primitivisering". En långsiktig hållbar ekonomisk utveckling kan inte byggas på privata maktmonopol som i samverkan med en korrumperad statsapparat på ett destruktivt sätt extraherar resurser och därefter för pengarna ut ur landet. Den undergrävda tilltro till rättens funktion som denna aktivitet för med sig riskerar att för lång tid marginalisera långsiktig produktiv ekonomisk verksamhet i Ryssland och låsa in landet i ett ekonomiskt säkerhetsdilemma. Därtill låser bytesekonomins personliga beroendeförhållanden fast befolkningen i lokala miljöer och motverkar rörligheten i ekonomin. Mot bakgrund av detta är den kanske viktigaste frågan vad gäller Rysslands ekonomiska framtid huruvida man förmår ta steget från ett personligt utbyte till en anonym opersonlig marknadsekonomi, där rättsstatens grundläggande funktioner är i ordning och där rätt går före makt. Viktiga steg i denna riktning har förvisso tagits. Men i dagens Ryssland går makten fortfarande före rätten.

Björn Badersten (bjorn.badersten@svet.lu.se) är doktorand i statsvetenskap vid Lunds universitet.